

ANARHISTIČNA POLITIČNA MISEL IN SLOVENSKO DELAVSKO GIBANJE OB KONCU 19. STOLETJA – PRISPEVEK K ZGODOVINI ANARHISTIČNE POLITIČNE MISLI NA SLOVENSKEM ŽIGA VODOVNIK

Povzetek

V prispevku je analizirana vloga anarhizma pri oblikovanju in razvoju slovenske politične misli, predvsem skozi oris idejne zapuščine anarhizma med delavskim gibanjem na Slovenskem ob koncu 19. stoletja. Ta je s svojo vpetostjo v svetovno dogajanje prvi presejal nacionalistične rešitve in koncepte, s katerimi sta v tem času operirala oba glavna politična tabora na Slovenskem. Izhodišče članka je predpostavka, da so pomembni teoretski prispevki in vpogledi tudi na Slovenskem prihajali iz vrst posameznikov, ki so bili tako ali drugače vključeni v kritično in reflektivno prakso družbenih gibanj. V članku je na eni strani predstavljen parcialni prispevek k oblikovanju celovite zgodovine anarhistične politične misli na Slovenskem, na drugi strani pa poskus (preliminarne) identifikacije vseh epistemoloških, metodoloških in teoretskih ovir pri pisanju take zgodovine.

Žiga Vodovnik je docent na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani; e-mail: ziga.vodovnik@fdv.uni-lj.si.

Uvod

»Rudečkarstvo se razpenja nad Evropo, kakor čeren, gost oblak.

Država brez Boga, pa družbinstvo brez Boga, to je njegovo glasilo!«

– *Zgodnja Danica*, št. 38, 22. septembra 1871

Genealogija slovenske politične misli nujno vodi tudi v analizo pozabljenih in nedetektiranih dejavnikov, ki so v preteklosti pomembno vplivali na njen razvoj, vendar je (bila) njihova teža zaradi najrazličnejših razlogov spregledana oziroma zreducirana na minimum. V članku bomo tako analizirali vlogo anarhizma pri oblikovanju in razvoju slovenske politične misli, predvsem skozi oris idejne zapuščine radikalizma med delavskim gibanjem na Slovenskem ob koncu 19. stoletja. Izhodišče take zastavitve analize je v teoretskem napotku, da politične misli ne gre razumeti zgolj kot rezultat posameznih mislecev, pač pa kot nekaj, kar je vedno bilo in tudi bo stvar običajnih ljudi, ki jo s teoretskimi in praktičnimi prispevki razvijajo in bogatijo. V sestavku v zvezi s tem izhajamo iz predpostavke, da so pomembni teoretski prispevki (in vpogledi) tudi na Slovenskem prihajali iz vrst posameznikov, ki so bili tako ali drugače vključeni v kritično in reflektivno prakso družbenih gibanj.

Ob tem genealogija slovenske anarhistične misli ne bo koncipirana zgolj kot poskus rekuperacije vseh nedetektiranih političnih idej in praks, ki so skozi zgodovino vplivale na razvoj politične misli na Slovenskem, pač pa tudi poskus presejanja miopije pri razumevanju političnega in kaj politično determinira. Ta parcialni zgodovinski pregled bo s širjenjem analize oziroma z osvetlitvijo kontekstualnih dejavnikov političnega sledil tezi Pikala (2008, 41), da so politično imaginacijo – in s tem tudi slovensko politično misel – determinirali številni dejavniki, od katerih mnogi nimajo eksplicitne politične identitete. Ozko razumevanje političnega rezultira v množstvu nedetektiranih epizod, dogodkov, gibanj, intelektualnih tokov, ki so na Slovenskem pomembno vplivali na razvoj politične misli, in katerih ni nujno le rešiti iz zgodovinske pozabe, pač pa jih tudi razvijati in na njih graditi, v dobro naše sedanosti in prihodnosti.

Posebne pozornosti bo deležen politični radikalizem delavskega gibanja ob koncu 19. stoletja, ki je s svojo vpetostjo v svetovna dogajanja presešel nacionalistične rešitve in koncepte, s katerimi sta v tem času operirala oba glavna politična tabora na Slovenskem. Kljub temu da gre za docela neraziskano epoho v razvoju slovenske politične misli, je mogoče na podlagi dozdejšnjih posegov v to polje – e. g., Kristan (1927), Kermavner (1963), Fischer (1979 in 1986), Kesić (1976), Rozman (1979), Ferenc et al. (1981), Stiplovšek (1990) – že razbrati težo in daljnosežnost teh gibanj, ki so svojo pojavno obliko v večjih mestih in industrijskih središčih dobila predvsem v delavskih izobraževalnih društvih. V okviru naše analize bo radikalna struja med slovenskim delavskim gibanjem obravnavana kot prva manifestacija protisistemskega gibanja na Slovenskem.

Kljub temu da je članek predvsem teoretsko oziroma filozofsko usmerjen, v metodološkem smislu ne bo nič manj diverzificiran kot sicer. Pri zasledovanju ciljev proučevanja se gradi na interdisciplinarnem ali bolje protidisciplinarnem pristopu, saj se poskuša ohraniti in krepiti obenem filozofska in zgodovinska, kulturološka in ekonomska ter politična in antropološka dimenzija. Analiza bo tako na eni strani

prispevek k oblikovanju celovite zgodovine anarhistične politične misli na Slovenskem, medtem ko bo na drugi strani tudi poskus (preliminarne) identifikacije vseh epistemoloških, metodoloških in teoretskih ovir pri pisanju take zgodovine.

Kaj s tem mislimo? Angleški anarhist Meltzer (1996, 18) je nekoč zapisal, da je za vsakega Kropotkina tisoč takih, kot je Facerias, za vsakega Rockerja tisoč takih kot Jack Kiertys. Besede so sicer pretirane, saj izjemnega prispevka klasikov anarhizma ne gre podcenjevati, vseeno pa kažejo na dejstvo, da njihove ideje nosijo močan pečat številnih neimenovanih posameznikov, ki so bili dejavni med delavskim gibanjem v 19. stoletju in ki so s svojim zdravim razumom ter aktivizmom prispevali »ideje in dejstva prihodnosti« (Bakunin). Bakunin je tako ideje črpal iz aktivnosti in organiziranosti francoskega delavskega gibanja, medtem ko je Kropotkin do zaključkov prišel z opazovanjem egalitarističnih odnosov in neodvisnosti znotraj sibirskih plemen ter urarjev iz Jure. Skozi celotno zgodovino anarhizem ni bil zgolj ideja in praksa samooklicanih anarhistov, pač pa so anarhizem velikokrat prakticirali tudi običajni ljudje, ne da bi se tega zavedali ali sploh slišali za besedo anarhizem. Anarhistična načela neavtoritarnega organiziranja so se razširila v tolikšni meri, da bi lahko za anarhistična šteli tudi mnoga družbena gibanja, čeravno nimajo te identitete.¹ Spet na drugi strani se številni anarhisti namenoma ne deklarirajo za anarhiste, razlog za to pa gre iskati v skrajnem sledenju in upoštevanju anarhističnih idej protisektaštva, odprtosti in fleksibilnosti. Popolna emancipacija namreč vsebuje tudi emancipacijo od identitete.

Tako bi lahko brez zadržkov v anarhistični milje uvrstili delavske upore v Veliki Britaniji (1910–1914), Nemčiji (1919–1921) in na Portugalskem (1974), mehiško revolucijo (1910–1919), socialistično študentsko federacijo SDS (Sozialistische Deutsche Studentenbund) v tedanji Zahodni Nemčiji (v 50. in 60. letih prejšnjega stoletja), študentsko gibanje zengakuren na Japonskem (v 50. in 60. letih prejšnjega stoletja), italijansko »vročo jesen« (1969), široko koalicijo radikalnih protimilitarističnih skupin Committee of 100 v Veliki Britaniji (v 60. in 70. letih prejšnjega stoletja), provose in kabouterje na Nizozemskem (v 60. in 70. letih prejšnjega stoletja), gibanje 22. marec in situacionistično internacionalo v Franciji (v 60. in 70. letih prejšnjega stoletja), stavko britanskih rudarjev (1984–1985), radikalno sindikalno gibanje COBAS (Comitati di base) v Italiji (v 80. in 90. letih prejšnjega stoletja), gibanje za pravično globalizacijo oziroma alterglobalistično gibanje (od leta 1994) in vrsto drugih festivalov upora.²

Seveda se ne gre sprenevedati, da so vsa ta gibanja prevzemala anarhistično identiteto, saj je resnica daleč od tega. Tudi današnje alterglobalistično gibanje oziroma gibanje gibanj je pisana družčina okoljevarstvenikov, kmetov, feministk, sindikalistov, nevladnih organizacij in iniciativ, staroselskih aktivistov, a tudi anarhistov. Lahko zapišemo, da večino kreativne energije to gibanje črpa ravno iz (samodeklariranih) anarhističnih skupin ali pa »avtonomističnih« nukleusov, ki pa so z anarhizmom neločljivo povezani tako s hotenjem kot z navdihom. Med gibanjem so se anarhistična načela – ne le načela nehierarhičnega in neavtoritarnega organiziranja – razširila v tolikšni meri, da bi ga brez težav imenovali anarhistično tudi tam, kjer nima te identitete. Vse to velja tudi za anarhizem na Slovenskem, kjer so se anarhistične ideje najprej dotaknile delavskega gibanja in delavskih izobraževalnih društev, vendar so – tudi zaradi hude policijske represije proti anarhizmu – kmalu presegle meje anarhističnih skupin in identiteto anarhizma.

O anarhizmu

Etimološki izvor besede anarhija in anarhizem, ki sta danes (v vsakdanji rabi) sinonima za kaos in nered,³ gre iskati v grški besedi ἀρχία (*archos*, lat. vladar, vodja, nadrejeni) s predpono ἀν (*an*, lat. brez), kar pomeni brezvladno družbo oziroma družbo brez oblasti in avtoritete. Kot poudarja Malatesta (1986, 433), se na tem mestu »ne bomo spustili v filološke razprave, saj naše vprašanje ni filološke, temveč zgodovinske narave. Običajna razlaga te besede ne ruši njenega etimološkega pomena, temveč je iz njega izvedena, in sicer zaradi predsodka, da je za organizacijo družbenega življenja oblast nujna in da se torej mora, v skladu s tem, družba brez oblasti spremeniti v nered, v katerem niha med obvladljivo oblastjo enih in slepim maščevanjem drugih.«⁴

Anarhizem lahko tako označimo za socialno-ekonomsko, politično teorijo in prakso, katere cilj je (po Proudhonu) doseči *anarhijo* – stanje brez vladarja. Anarhizem kot družbeno-filozofska in politična doktrina cilja na vzpostavitev take družbe, ki bi temeljila na pravici, enakosti in bratstvu in v kateri bi bila odpravljena vsa sredstva državne in družbene prisile (Rizman 1986, XXIV). Anarhizem nasprotuje vsem oblikam hierarhije, izkoriščanja in avtoritete ter s tem njihovim glavnim oblikam – *državi* in *kapitalizmu*.⁵ Začetek (avtentičnih) anarhističnih idej gre iskati v 17. in 18. stoletju,⁶ v delih Gerrarda Winstanleyja *Zakon svobode* (*The Law of Freedom*, 1652) in predvsem v delu Williama Godwina *Raziskava o načelih politične pravičnosti* (*Enquiry Concerning Political Justice*, 1793), ki velja za pionirsko na tem področju. Kljub temu pa lahko ideje iskanja alternative vsemogočni državi in monolitno urejeni strukturi oblasti zasledimo že pri starogrških filozofih (Karpocratesu in Zenonu),⁷ kakor tudi pri drugih pionirskih idej o osebni svobodi (e. g., Spartacus, de La Boetie, Rabelais in Swift), ne glede na to, ali so njihovi vzgibi za te ideje bili filozofske ali religiozne narave.

Clark (1978, 13) anarhizem definira hkrati kot »(1) vizijo idealne, neprisilne, neavtoritativne družbe; (2) kritiko obstoječe družbe in njenih institucij, ki temelji na omenjeni protiautoritativni ideji; (3) pojmovanje človekove narave, ki upravičuje upanje na bistven napredek v smeri približevanja idealu; (4) strategijo doseganja sprememb, vključujoč oblikovanje neprisilnih, neavtoritativnih in decentraliziranih alternativ«. Vendar je pri tem treba poudariti, da anarhizem ne nasprotuje avtoriteti *per se*, torej tehnični kompetentnosti in ekspertnemu znanju, pač pa zgolj neupravičeni, vsiljeni avtoriteti oziroma tako imenovanemu *avtoritarizmu*. Avtoriteta mora biti upravičena, svobodna, nevsiljiva, neobvezna, funkcionalno specifična, temeljiti pa mora na kompetentnosti in soglasju. Prav tako ni mogoče anarhizma reducirati zgolj na protistatizem, saj anarhizem nikoli ni imel omejene vizije deatizma, pač pa je vedno nasprotoval vsem oblikam političnega, socialnega in ekonomskega izkoriščanja, ki omejujejo svobodo, enakost in solidarnost ter onemogočajo »polni razvoj materialnih, intelektualnih in moralnih kapacitet, ki so latentne v vsakem izmed nas« (Bakunin v Dolgoff 1980, 261).

Anarhizem je že zdavnaj revidiral tudi svojo simplificirano percepcijo države in jo tako danes zaznava najprej kot »stanje, odnos med ljudmi, modus človeškega vedenja« (Landauer), ki ga mora čim prej nasloviti, ne pa ga zaradi teoretske čistosti ali ontološke načelnosti zavračati. Nemški »anarhist in socialist« kot se je opredelil sam – Gustav Landauer je tako zagovarjal mnenje, da država ni nekaj, kar bi se dalo

uničiti z revolucijo, zato je treba ob njej graditi libertinske enklave oziroma je treba nasproti ideji »revolucije kot nasilnem množičnem upor« postulirati revolucijo kot »mirno in postopno ustvarjanje kontrakulture«. Svobodne družbe tako ni mogoče doseči s preprosto zamenjavo stare ureditve z neko novo, pač pa jo je mogoče doseči le s širjenjem sfer svobode do te mere, da te končno prevladajo v celotnem družbenem življenju. Državo namreč lahko uničimo le tako, da revidiramo svoje vedenje. Taki emancipaciji svojega poslanstva ni treba odložiti na izpolnitev pogoja zrelosti objektivnih zgodovinskih okoliščin ali izoblikovanja nekega sklenjenega subjekta oziroma razreda, saj gradi na predpostavki o zmožnosti slehernega posameznika, da s svojimi – še tako majhnimi – gestami soustvarja svet. Posledično lahko vsak posameznik – že tukaj in zdaj – ta svet tudi spreminja in ustvarja na novo (Jeffs 1998, 22–33). Ali, kot poudarja Landauer (v Marshall 1993, 411, 412):

revolucija zadeva vse aspekte človekovega življenja; ne zgolj državo, razredno strukturo, industrijo in trgovino, umetnost, izobraževanj /.../. Mi smo država in ostali bomo država, dokler ne bomo ustvarili novih institucij, ki tvorijo pravo skupnost in družbo ljudi. /.../ Pot k novi, boljši družbeni ureditvi vodi po temni in usodni cesti naših nagonov ter po terra abscondita naše duše. Svet lahko oblikujemo le od znotraj navzven.

Percepcije in reprezentacije anarhizma

V odgovor na vprašanje, kaj pomeni anarhizem za povprečnega meščana, je znani nemški teoretik Timm (1986, 634) zapisal, da v njem gotovo vidi predvsem kaos, nasilje, rušenje – skratka vse, kar anarhizmu neupravičeno podtikajo. Če kdo o njem ve kaj več, kljub temu ponavlja sprevrženo kritiko, ki od utopije odprave oblasti zaide v nekakšno slepilo in gleda na anarhiste kot na učitelje, moraliste in idealiste, vredne občudovanja, ki pa so vendarle brez koncepta sprememb gospodarske, družbene in politične resničnosti. Dobri ljudje bodo reducirali zanosni ideal. Anarhistično sporočilo bodo obdelali kot evangelij, kot prelepo stvar, ki ni s tega sveta in za ta svet.

Zapisano razmišljanje kaže na glavni problem, s katerim se anarhistična misel sooča skozi vso svojo zgodovino in ki v največji meri zmanjšuje njen akcijski potencial – namreč (napačno) interpretacijo koncepta ter njegovo reduciranje. Mnogi izražajo upanje, da bo anarhizem lahko zaživel v svojem pravem pomenu šele, ko se bo rešil svoje stigme ter ko bo med ljudmi in v družbi izginilo razumevanje anarhizma izključno iz zornega kota predsodkov. Vendar obstaja bojazen, da tudi to ne bo dovolj, če se ob tem ne bo uvidelo pravega bistva anarhizma – da torej ne gre zgolj za sistem idej, ki jih lahko na splošno umestimo v to miselno inspiracijo, pač pa v ta sistem spada vrsta drugih zamisli, ki anarhistični misli celo dajejo videz kontradiktornosti, a ji obenem razširjajo možnosti njene univerzalne prilagodljivosti.

Še večji problem razumevanja in s tem pisanja o anarhizmu se danes pojavlja v okoljih, kjer je njegova zgodovina popačena ali celo povsem prezrta. Zadnikar (2004, 13) tako upravičeno opozarja, da »ko sta se v mladinskih subkulturah Zahoda razraščali politična teorija in praksa anarhizma ter zapolnjevali novolevičarsko ali boljševiško praznino, so 'pankerji' v Sloveniji anarhizem razumeli na ravni malomeščanske semantike: kot kaos. Dead Kennedys se jih niso dotaknili in ostal jim je le eden od postimidžev in litrca cenene vina.«

Zaradi prostorskih in drugih omejitev naj bo dovolj, da to konstatacijo podkrepimo zgolj z enim primerom. Odsotnost poglobljene analize anarhizma na Slovenskem se še najbolj odsliskava v dozdajšnjih poskusih pisanja lastne zgodovine,⁸ kjer lahko med drugim beremo, da »anarhizem in anarhistično gibanje na področju nekdanje Jugoslavije nima, poleg svetlih izjem, nobene prave tradicije in zgodovine. Prve prave anarhistične pobude so se začele pojavljati šele v devetdesetih letih, po padcu komunističnega režima in razpadu SFRJ«. Organizatorji nadaljujejo, da je »anarhistično gibanje na teh področjih doživelo preporod ob koncu devetdesetih let, ko so se začele realizirati prave pobude po lokalni organizaciji in vrstiti akcije in projekti ter konstantna prisotnost anarhistov/-k v družbenopolitičnem prostoru. Vstaja globalnega protikapitalističnega odpora, v katerem so vidno in pomembno vlogo zasedli tudi anarhisti, je bila le še dodatna vzpodbuda za razvoj anarhističnega gibanja nekdanje Jugoslavije.«

Razvoj anarhistične politične misli na Slovenskem

V primerjavi z drugimi tendencami socialističnega idejnega toka so ozemlje današnje Slovenije in njeno širšo geografsko regijo anarhistične ideje dosegle z določeno zamudo.⁹ Na jug avstro-ogrske monarhije ter v tedaj že samostojno Srbijo in Črno goro so jih prenašali intelektualci, umetniki in študentje, ki so v evropskih metropolah razvili tesne idejne in politične vezi z evropskim anarhističnim gibanjem.¹⁰ Prvi anarhistično identiteto je prevzel srbski proudhonist Živojin Žujović (1838–1870), ki se je z utemeljiteljem sodobnega anarhizma Pierrom-Josephom Proudhonom spoznal med študijem v Nemčiji in Švici (Kesić 1976, 31). Na splošno sta bili Nemčija in Švica ključni središči revolucionarnega vrenja v Evropi, ki sta pomembno zaznamovali tudi poznejše politično dogajanje v jugovzhodni Evropi kakor tudi razvoj njene radikalne politične misli.

Aspiracije južnoslovanskih narodov po neodvisnosti so začele kmalu prežemati tudi ideje libertarnega socializma in anarhizma, ki so boj za narodno osvoboditev razširile tudi na razredno in individualno emancipacijo. V primerjavi z anarhističnimi skupinami v Srbiji, Bosni in Makedoniji, kjer so ta idejni vakuum polnile ideje ruskega radikalizma – i. e., Bakunina, Pisareva, Černiševskega (cf. Kesić 1976, 31, 32) –, je na anarhistične skupine v Sloveniji in na Hrvaškem najbolj vplival direktizem Johanna Mosta in radikalnih struj nemške in avstrijske socialdemokratske stranke, ki so bile v tem času že podvržene transformaciji iz znotrajstrankarske opozicije v gibanje številnih anarhističnih skupin afinitete. Fischerjeva (1979, 7) dodaja, da kljub dominantnemu vplivu gibanj in idej avstrijskega in nemškega anarhističnega gibanja ne gre zanemariti anarhistične propagande dejanj, ki se je širila iz Italije in kjer je bila anarhistična smer v delavskem gibanju tradicionalno močna.

Kot poudarja Kristan (1927, 21), so Slovenci v obdobju Bachovega absolutizma in centralizma spali politično spanje. Na Slovenskem je v bilo v tem času glavno in edino politično vprašanje narodno vprašanje, medtem ko je bilo socialno relativizirano ali celo popolnoma nedetektirano. Še več, še po letu 1861 je bilo slovensko politično delovanje osredinjeno na doseganje federalizma »v smislu deželne avtonomije in zgodovinsko-političnih identitet«. Socialni in razredni boj je najprej prevzelo delavsko izobraževalno društvo v Ljubljani, ki je zgolj leto po svoji ustanovitvi leta 1870 zahtevalo spremembo svojega statuta, da bi tako postalo tudi politična organizacija.

K naglemu razvoju anarhizma na Slovenskem so veliko prispevale ideje in agitacija nekdanjega nemškega poslanca ter pozneje vodilnega agitatorja za anarhistično stvar Johanna Mosta, ki je v Ljubljano prispel leta 1871. Z aktivizmom, govorništvom, s publicizmom in predvsem z navdušenim zagovarjanjem revolucionarnega nasilja je vplival in napovedoval nadaljnji razvoj anarhizma v Evropi in pozneje v ZDA.¹¹ Tako kot že prej v Avstriji in Nemčiji – in nato v ZDA – se je tudi v Ljubljani okoli Mosta izoblikoval krog militantnih delavcev, ki jim je bil skupen le en cilj – uničenje države in kapitalizma.¹² V tem pogledu je bil pomemben prispevek Matije Kunca, mladega krojača iz Logatca na Notranjskem, ki je popoln neuspeh liberalnega tabora, da nudi odgovore na socialno vprašanje, izkoristil za uspešno širjenje idej anarhizma – Mostove različice. Slovenske delavce je opomnil, da »narodnost ni nič, da delavec nima narodnosti, da so narodni Slovenci največji sovražniki delavcev« (ibid., 96). Ko je nekaj let pozneje Fran Šturm, eden izmed ključnih podpornikov Mostovega anarhizma pri nas, pozival, da »slovenskim delavcem ni treba druge narodnosti nego narodnost delavske stranke«, je to dejanje *Slovenec*, ki je svoje bralstvo svaril pred »protinarodno fazo kozmopolitanizma«, ki so jo razpihovali anarhisti, opisal tako: »Iz Nemčije privandrani ali poslani agenti so začeli tudi v Ljubljani razširjati socialistične nauke. Proti veri in narodnosti so indiferentni. Njihov glavni nagib je nevoščljivost, ker so drugi srečnejši« (ibid., 117).

Slovenec izpostavi »nemškutarstvo« (sic!) slovenskih anarhistov po Mostovi aretaciji v New Yorku leta 1886, ko lahko na njegovih straneh beremo, da »pri nas ni se poprej nič čulo o delavski nezadovoljnosti, dokler niso začeli nemški aposteljni semkaj zahajati. Ti so našim delavcem toliko časa na ušesa šepetali, da se jim sploh slabo godi, da so jim poslednji v resnici verjeli« (v Kermavner 1963, 51).

V anarhističnem listu *Die Arbeit*, ki je začel izhajati 6. avgusta 1885 v Mariboru, lahko beremo, da je vse »narodnostno ščuvanje meščanskih strank« zgolj »odvrčanje narodov od resnih vprašanj napredka«. V tem časopisu tako na primer zasledimo povsem kozmopolitsko stališče, ki v liberalnem kakor tudi katoliškem taboru sploh ni bilo predstavljivo: 'Narodnost' v vašem smislu je za nas premagano stališče, reakcionaren, svobodi in kulturi sovražen pojem; človeštvo ne pozna narodnostnih mej; ne! naša domovina je svet, naša morala delo, naša narodnost človeštvo (v Kermavner 1963, 33).

Inovativnost in pronicljivost te vizije sta razvidni šele v primerjavi s hegemonsko pozicijo in z vizijo emancipacije tedanjega časa, ki jo še najbolj manifestira *Slovenec*, kjer beremo, da:

ker kri ni voda, smo tudi mi vedno poudarjali, da delavski stan ne sme svoji domovini in svojemu narodu nezvest postati. Kakor se mojstri skoraj brez izjeme zbirajo okoli matere Slovenije, obenem pa tudi obrtniškega stanu napredka ne spuste iz oči, tako upamo, da se bodo tudi pomočniki oklenili svojega doma, ki jim kruh daje in še za prihodnje obeta, in da bodo slovo dali onim 'mednarodnim' ščubarjem, ki jim hočejo iz srca iztrgati vero in domoljubje (ibid., 24).

Rok Drofelnik, urednik radikalnega časopisa *Delavec*, v svojem uvodniku izpostavlja kot ključna dejavnika, ki onemogočata in zamegljujeta vizijo prave emancipacije Slovencev, ravno zastrašujoče posledice nacionalizma in verskega fanatizma, ki ga je mogoče beležiti kot stalnico liberalnega in katoliškega tabora:

Toda minuli so turški navali in naš kmetič zmore v miru obdelovati svoje polje. Ni se mu treba več bati nikakega sovražnika in lahko bi v miru živel. Toda pred napadi vnaničnega sovražnika vendarle ni varen naš kmetič, niti delavec – to je pred izkoriščanjem domače buržuazije. In mej tem, ko so bili navali vnaničnega sovražnika le redki, uničuje gospodarstveno hlapčevstvo, politična brezpravnost, umetno gojeno sovraštvo do drugih narodov in verski fanatizem fizično in moralno, kakor tajen strup, naše ljudstvo (v Kristan 1927, 156).

Drofelnik ponovno poudari pomen splošne emancipacije ljudi, ki se ne sme zadovoljiti z omejenimi vizijami političnega boja in s parcialnimi rešitvami – i. e., z narodno emancipacijo, in ki v boju proti tuji nadvladi ne sme dopustiti vzpostavitve in krepitve domačega kapitalizma:

Ker nedostaja resničnih sovražnikov, ustvarili so mu jih umetni. Raz lec [sic], zborov, v društvih in sploh pri vsaki priliki uči se ga sovražiti ljudi, kateri so njegovi bratje in kateri se od njega ne razločujejo drugače, kakor kvečjemu po narodnosti. Posledica temu je duševna zaostalost, narodna podivojanost, predosem pa brezbržnost za svoje stanovske interese. Tu je naša dolžnost, da poučimo ljudstvo, da se ne bode dalo izkoriščati v sebične namene svojih farških in narodnih psevdovoditeljev (ibid.).

Kermavner (1963) in Fischerjeva (1979) v svojih analizah radikalizacije slovenskega delavskega gibanja zaključita, da so bila med delavskim gibanjem na Slovenskem vsaj toliko kot nesoglasja glede strategije in taktike političnega boja pomembna tudi nesoglasja, temelječa na narodnostni osnovi, torej spori med narodnjaško in internacionalistično usmerjenimi delavci. Deloma se ta diada – narodnjaška *versus* internacionalistična usmeritev – sklada z notranjo cepitvijo slovenskega delavskega gibanja na zmerno oziroma socialdemokratsko smer (prevladujejo nacionalistične tendence) ter radikalno oziroma anarhistično smer (povsem internacionalno usmerjeno). Ta nasprotja med radikali in zmerneži so se s časom le še poglobljala in zaostrovala.¹³ Tako kot drugje po Evropi je tudi v Ljubljani čedalje večji vpliv pridobivala radikalna struja, ki je bila pod vplivom časopisa *Freiheit in Autonomie*. Predvsem *Mostov Freiheit* je bil zelo razširjen in je z *Mostovim* prehajanjem v radikalni anarhizem »propagande z dejanji«¹⁴ posledično za sabo vlekel tudi velik del svojega bralstva. Od zmernih zahtev po splošni volilni pravici, po socialni in zdravstveni varnosti, so tudi pri nas zahteve delavstva postale čedalje daljnosežnejše: »Nobene volilne reforme ne maramo, nobenega boja za volilno pravico. Organizacije so nepotrebne. Edino vstaja za popolno osamosvojitve je na mestu in naš program.«¹⁴

Popolnoma spremenjeno vzdušje, ki je v tem času vladalo v Ljubljani, je mogoče še najbolje ponazoriti z dogodkom iz oktobra 1882. Deželni predsednik Winkler, ljubljanski župan Grasselli, magistratni svetnik Perona, višji inšpektor Ivan Verderber in vladni svetnik von Fladung so istega meseca prejeli anonimno pošiljko, ki je vsebovala letak z naslovom *Manifest socialnorevolucionarne delavske stranke Avstrije deloemumu ljudstvu*, ki se končuje z besedami: »Naše geslo je: Dol s tirani, dol z izkoriščanjem, dol z zasebno lastnino! Živela socialna revolucija!«¹⁵ (Fischer 1979, 9).

V tem času je dobil anarhizem na Slovenskem dodaten zagon z obiskom Josefa Peukerta, ki so ga številni imeli za vodjo takratnega revolucionarnega gibanja v regiji. Peukert si je v ljubljanskem delavskem izobraževalnem društvu kmalu pridol-

bil podpora večine članov društva, s Francetom Železnikarjem na čelu. Železnikar, ki je bil med borci pariške komune, je bil z zagovarjanjem republikanizma, internacionalizma, ekonomske emancipacije in propagande z dejanji, pomemben izziv ne le za liberalni tabor, pač pa tudi za »ultraslovensko« stranko, ki sta do tedaj cepila slovenski politični prostor.¹⁶ Te anarhistične grupacije, ki so prej kot visoko izobraženo elito vključevale predvsem majhne obrtnike, mojstre in vajence, so tudi na Slovenskem prve in v vsej kompleksnosti zaznale vrsto vprašanj – e. g., žensko vprašanje –, ki jih druge politične sile, tudi te leve provenience, niso bile zmožne. Razlog gre iskati v njegovi epistemološki poziciji in posledično kritiki, ki jo je anarhizem omogočal. Tega namreč nikoli ni označeval ozki ekonomski redukcionizem, ki je rezultiral v fetišizaciji ekonomske eksploatacije in razrednega antagonizma, pač pa je operiral s konceptom dominacije, ki posledično detektira oziroma vključuje eksploatacijo, ki mogoče sploh nima ekonomskega pomena – e. g., dominacija moških nad ženskami, dominacija birokracije in tehnokracije nad delavci. Anarhizem je tako postavil mnogo širše in pomembnejše vprašanje, ne zgolj vprašanje razrednega antagonizma, pač pa hierarhije kot take.

Tudi v slovenski politični misli prvič naletimo na odpiranje teh vprašanj s pojavom anarhistične imaginacije v okviru delavskega gibanja oziroma delavskih izobraževalnih društev, kar le dodatno opravičuje našo zastavitev analize, da politično misel ne gre razumeti zgolj kot rezultat posameznih »mislecev« in teoretikov, pač pa kot nekaj, kar je vedno bilo in bo tudi stvar običajnih ljudi, ki jo s teoretskimi in praktičnimi prispevki razvijajo in bogatijo.

Vzpon in zaton anarhistične identitete

V istem obdobju, ko se je radikaliziralo delavsko izobraževalno društvo v Ljubljani, je tudi mariborsko delavsko izobraževalno društvo – pod vplivom anarhističnih skupin iz Gradca – prešlo v radikalni tabor. Kot ugotavlja Rozman (1979b, 94), je bilo »[m]ariborsko delavsko izobraževalno društvo tako rekoč stalna podružnica graškega delavskega izobraževalnega društva in tudi po svoji idejni usmerjenosti skoraj identično z njim. Na začetku osemdesetih let, v obdobju boja med zmernimi in radikali, je bil Gradec poleg Dunaja glavno središče radikalov in pod tem vplivom je bilo radikalno tudi društvo«. Tudi Fischerjeva (1979, 17) poudarja, da ima delavsko gibanje v Ljubljani in Mariboru v osemdesetih letih devetnajstega stoletja mnogo skupnih potez: v približno istem času se je začel proces radikalizacije v delavskih izobraževalnih društvih, prav tako se je ob istem času ta proces končal, predvsem zaradi policijske represije. Za obe društvu naj bi veljalo tudi to, da je bilo vodstvo radikalno, vendar jima širše javnosti in članstva ni uspelo popolnoma integrirati v svoja tabora, saj so bile razlike med posameznimi strujami pogosto zamegljene in nejasne.

V obdobju od 1870 do 1890 so se anarhistične ideje in radikalna delavska gibanja pojavljali samo v večjih mestih – ob Ljubljani in Mariboru še v Celju, Trstu, Celovcu –, medtem ko je bila kakršnakoli agitacija v manjših industrijskih krajih prenevarna ali skoraj nemogoča. Do sistematičnega dela in širjenja idej zunaj mest je prišlo šele po združitvi avstrijske socialdemokratske stranke na hainfeldskem kongresu na prelomu med letoma 1888 in 1889. Za slovensko anarhistično gibanje tega obdobja je tako značilno, da je vključevalo predvsem obrtnike, mojstre in pomočnike, vendar pa delavstva v velikih industrijskih središčih ni doseglo vse

do že omenjenega hainfeldskega kongresa, katerega rezultat je jasen in izdelan načrt političnega delovanja.

Posledici pregona delavskega radikalizma, ki je kulminiral v procesu proti slovenskim delavskim voditeljem – anarhistom ali »krvavcem«, kot jih je poimenoval *Slovenski narod* – v Celovcu in ki je dobil dodatno razsežnost s sprejetjem protisocialističnega zakona leta 1885, sta bili počasna ukinitve večine delavskih časnikov in razpustitev številnih delavskih društev. Po celovškem procesu so se številni anarhistični protagonisti povsem umaknili iz političnega življenja in se odtujili gibanju, medtem ko so nekateri našli »eksodus« v ZDA. Kot ugotavlja Kristan (1927, 109), je vlada dosegla svoj namen, saj je dolgoletna zaporna kazen, ki je bila dodeljena Železnikarju, za nekaj let popolnoma nevtralizirala dejavnost delavskega društva.¹⁷

Fischerjeva (1979) v svoji študiji korektno beleži vpliv anarhizma med slovenskim delavskim gibanjem in predvsem v delavskih izobraževalnih društvih, primere simpatiziranja z anarhizmom oziroma radikali na Slovenskem, prav tako pa poudari uničujoče posledice posegov oblasti, ki so preprečevali radikalizacijo gibanja in širše javnosti, a vseeno zaključí, da v slovensko delavsko gibanje v osemdesetih letih 19. stoletja anarhizem ni prodr. S to oceno se lahko strinjamo samo, če poskušamo zgraditi genealogijo anarhizma na ozemlju Slovenije po etapah, ki nosijo eksplícitno anarhistično identiteto, in če ob tem zanemarimo vpliv idej in vprašanj, ki jih je načel anarhizem, na druge idejne tokove in politične grupacije. Taka postopna širitev in penetracija anarhističnih idej, rešitev in zahtev čez meje jasno zamejenega anarhističnega miljeja je tako glavna težava pri pisanju take zgodovine in genealogij, kar še najbolj dokazuje analiza Fischerjeve oziroma njeni zaključki.

Prej bi lahko zapisali, da je po hitrem vzponu in širitvi anarhističnega sentimenta med slovenskim delavskim gibanjem, po represiji in spremembah v političnem prostoru – kongres v Hainfeldu je vzpostavil nov politični zemljevid Avstro-Ogrske in posledično Kranjske – sledil zaton anarhistične identitete, nikakor pa ne anarhističnih sentimentov, inspiracij in aspiracij. Na kongresu v Hainfeldu je prišlo do ponovnega sodelovanja med radikalno (anarhistično) in zmerno (socialdemokratsko) strujo, vendar pa ni prišlo do mehčanja stališč in analiz radikalcev, temveč bolj do kooptacije ter prevzemanja idej in zahtev, ki jih je pred tem glavnina socialdemokratske stranke povsem prevzela. Tako lahko v izjavi, sprejeti ob koncu kongresa, prvič zasledimo jasno internacionalno pozicijo avstrijske socialne demokracije in prav tako eksplícitno kritiko parlamentarizma:

Socialno demokratična delavska stranka v Avstriji stremi za tem, da osvobodi vse ljudstvo brez razlike narodnosti, plemena in spola iz okov gospodarske odvisnosti, da odstrani politično brezpravnost in da ljudstvo dvigne iz duhovne zanemarjenosti /.../. Socialno demokratična delavska stranka v Avstriji je internacionalna stranka, ki obsoja predprave narodov prav tako kot pravice rodu, posesti, pokolenja in izjavlja, da mora biti boj proti izkoriščanju internacionalen, kakor je tudi izkoriščanje samo /.../. Ne da bi se le količkaj varala glede veljave parlamentarizma, oblike modernega razrednega gospodarstva, se bo vendar potegovala za dosego splošne, enake, direktne in tajne volilne pravice (v Kristan 1927, 120, 121).

Na začetku smo že opozorili na določene težave in nevarnosti, na katere naletijo pri obravnavi anarhizma *per se*. Primer slovenskega delavskega gibanja ob

koncu 19. stoletja in njegove notranje idejne cepitve so tako dodatni primeri, ki kažejo na težave pri detekciji in identifikaciji anarhističnih idej. Zaradi specifičnih ideoloških in političnih razmer je anarhizem v delavskem gibanju na Slovenskem že pred hainfeldskim kongresom prevzemal najrazličnejše identitete – e. g., socialdemokratsko, libertarno, delavsko, spontanistično, radikalno. Medtem ko je postala po kongresu avstrijske socialdemokratske stranke in poenotenju večine sil leve provenience identifikacija anarhizma težavna, pa je prišlo do dodatnih težav s političnimi spremembami ob koncu stoletja, ko sta tudi oba preostala politična tabora na Slovenskem – liberalni in katoliški – poleg narodnega vprašanja začela naslavljeni tudi socialno vprašanje.¹⁸

Do brisanja jasne demarkacijske črte med posameznimi idejnimi tokovi in političnimi grupacijami v našem okolju ni prišlo s pojavom krščansosocialnega gibanja, ki je neposredni rezultat papeške socialne okrožnice *Rerum Novarum* (O novih stvareh) iz leta 1891, saj so bili ti s svojim eksplicitnim protisemitizmom, sklicevanjem na narod in vero kot ključnima kategorijama nove družbe v številnih pogledih daleč od internacionalizma in radikalizma anarhističnih delavskih izobraževalnih društev (cf. Kristan 1927, 165–170). Do tega brisanja in prelivanja je prišlo že prej, predvsem s krepitvijo socialne dimenzije v liberalnem taboru in s poskusom kooptacije radikalizma delavskega gibanja za cilj, ki pa ni bil razredna, pač pa narodna emancipacija.¹⁹

Zaključek

Kakor hitro je kratka epoha anarhistične agitacije na Slovenskem ob fin de siècle vzniknila, tako je tudi izgorela oziroma pridobila nove pojavne oblike. Kljub temu je to kratko revolucionarno vrenje za sabo pustilo pomembno sled v slovenskem političnem prostoru kakor tudi slovenski politični misli, saj je rezultiralo v pomembnih idejnih prelomih, političnih premikih, spremembah v stališčih javnosti in, ne nazadnje, novih političnih idejah, ki so žive še danes.

Slovensko politično misel ob koncu 19. stoletja niso bogatili zgolj anahronistični – glede na aktualne razmere – prispevki obeh glavnih političnih grupacij tedanjega časa, pač pa tudi in predvsem anarhizem, ki je tedaj še iskal in pozneje hitro našel nove oporne točke svojega družbenega uveljavljanja, saj sta njegova libertarni potencial in aktualnost nudila pomembne odgovore na nova vprašanja, ki jih je transformacija slovenske družbe sprožala. Študija Fischerjeve (1979) o vplivu anarhizma med slovenskim delavskim gibanjem, v kateri zaključni, da v omenjeno gibanje v osemdesetih letih 19. stoletja anarhizem ni prodril, je še kako pomemben prispevek za oblikovanje celovite genealogije anarhistične misli na Slovenskem. Kljub temu s svojim zaključkom prispeva dodaten glas dominantnim interpretacijam slovenske politične zgodovine in zgodovine politične misli, ko spregleda transformacijo anarhizma v nove etape revolucionarnega delovanja in premišljanja na naših tleh.

Seveda je pisanje take genealogije težavno zaradi pomanjkanja analiz in študij, ki bi omogočale lažjo sintezo in odkrivanje prehajanja idej in gibanj iz ene točke v drugo, vendar arhivi delavskega tiska, že opravljene študije o radikalizmu na Slovenskem in slovenskem delavskem gibanju nudijo kar nekaj vstopnih točk za tak projekt. Poskus orisa zgodovine anarhistične misli je »tvegano« dejanje, saj anarhizem – *per analogiam* z Marcosovo (v Vodovnik 2004, 49) opredelitvijo za-

patizma – »ni doktrina, pač pa intuicija. Nekaj tako odprtega in fleksibilnega, da se pojavlja vsepovsod. *Anarhizem* postavlja vprašanje o tem, kaj je tisto, kar me je izločilo in kaj je tisto, kar me je izoliralo. Odgovor je v vsakem primeru drugačen. *Anarhizem* zgolj postavlja to vprašanje in stipulira, da je odgovor pluralen, vendar inkluziven.«

Podoben napotek nam sugerira tudi Guérin (1970), nekoč eden vodilnih anarhističnih teoretikov in zgodovinarjev, ki opozarja, da anarhizem ni nek določen, sklenjen sistem, pač pa težnja v zgodovini razvoja človeštva, ki tako vedno znova prevzema nove pojavne oblike in tudi zahteve. Naš poskus oblikovanja genealogije anarhizma na ozemlju današnje Slovenije je pokazal, da ta ne sme voditi zgolj skozi etape, ki nosijo eksplicitno anarhistično identiteto, pač pa je treba upoštevati tudi idejne tokove in politične akterje, ki so prevzemali anarhistične ideje in prakse, ne da bi ob tem nujno prevzemali tudi anarhistično samoidentifikacijo.

Ob analizah manifestnega anarhizma bi tako bilo treba iskati tudi vse pojavne točke latentnega anarhizma, ki so prav tako pomembno vplivale na razvoj anarhistične politične misli. Prav tako bi v takem poskusu morali preseči omejeni domet analiz, ki družbena gibanja in politične ideje obravnavajo zgolj v etastičnih okvirih, pri čemer spregledajo globalno strukturo in delovanje družbenih gibanj, njihovo mednarodno mreženje in ne nazadnje njihove univerzalne aspiracije. Taka študija bi analizo anarhistične politične misli posledično osvobodila ozkih nacionalnih okvirov, saj je, kot ugotavljata Lukšič in Pikalo (2007), politične ideje mogoče v polnosti razumeti zgolj v odnosu do globalne konstelacije političnih sil.

Upoštevajoč te premisleke, bi celostna obravnava anarhistične politične misli na Slovenskem, *inter alia*, vključevala tudi zgodnje krščanske skupnosti in herezije, uskoke, kmečke puntarje, slovansko sekcijo Jurske federacije, delavska izobraževalna društva, zadruga in sindikate, *zenitizem* in druge avantgarde zgodnjega dvajsetega stoletja, *Mlado Bosno*, gibanje *Preporod* in njen idejni iztek v dela Louisa Adamiča ter druge. Taka študija prav tako ne bi zaobšla spoznanja, da so na Slovenskem pomembni prispevki k razvoju anarhistične misli in prakse prihajali tudi iz vrst bolj ali manj anonimnih posameznikov oziroma *etceteras*, kot bi jih imenovala Howard Zinn ali Studs Terkel. Prihodnji popisovalci zgodovine slovenske politične misli morajo tako posebno pozornost nameniti rekuperaciji njihovih prispevkov in jim naposled najti mesto na straneh nove zgodovine.²⁰ Vse to ostaja pomemben imperativ za nadaljnjo obravnavo anarhizma na Slovenskem. Mogoče je tako tudi prav, saj s tem ostaja razlog za njegovo nadaljnje raziskovanje, razlog za nadaljnje poskuse ohranjanja njegove aktualnosti in prisotnosti, saj njegova zgodba še zdaleč ni popisana in izpisana.

Ob zaključku se nam zdi primerno, da se spet preselimo iz preteklosti v sedanjost in s pogledom v prihodnost. Naš zgodovinski lok naj sklenemo z besedami Chomskega (1986: XVI), ki opozarja, da se mora spomin na anarhistične ideje in navdihujoče boje ljudi, ki so si prizadevali za osvoboditev izpod zatiranja in gospostva, spraviti kot temelj za razumevanje družbene realnosti in za predano delo, ki je nujno, da se taka realnost spremeni. Pri tem bi bil celovit in poglobljen popis zgodovinskega razvoja anarhistične misli in prakse na Slovenskem zagotovo zanemarljiv prispevek k procesu spreminjanja zdajšnjih družbenih razmerij, kljub temu pa bi lahko bil vsaj vnovičen poziv k njihovemu kritičnemu premišljanju.

Opombe

1. V tem pogledu bi lahko govorili kar o dualnosti anarhizma – *latentnem* in *manifestnem* anarhizmu. Po Jeffsu (1998, 22, 23) je manifestni anarhizem »zavesten prevzem neke ideologije ter praks, ob tem pa samoidentifikacija subjekta kot anarhista ali anarhistke«, medtem ko so latentni anarhizem »različne prakse, ki se skozi vso človekovo zgodovino kažejo kot zasnovane mimo odnosov moči ter pokoravanja. Za te pa ni bistvena ne interpelacija ne konstitucija posameznika ali posameznice v subjektu nekega samozavestnega anarhizma.«
2. Za natančnejši popis oziroma zgodovinski pregled pojavnosti in manifestacij anarhizma, ki bi vključeval tudi prejšnja stoletja, glejte v Marshallovem delu *Demanding the Impossible – History of Anarchism* iz leta 1993.
3. Lahko bi zapisali, da je anarhizem s svojo vero v naravne zakone in pravico diametralno nasproten pol nihilizma.
4. Malatesta (1986, 433–443) zavrača očitke tistih, ki menijo, da so si anarhisti napačno izbrali svoje ime, ker ga množice napačno razumejo, kar tudi povzroča napačne razlage. »Napaka ne izhaja iz besede, temveč iz stvari. Težava, na katero naletijo anarhisti, ko razširjajo svoja obzorja, ne izhaja iz imena, ki so si ga naredili, temveč iz dejstva, da njihovo pojmovanje pretresa vse stare predsodke, ki jih imajo ljudje o svoji oblasti – ali 'državi', kakor se imenuje.«
5. Anarhizem lahko tako opredelimo kot razširitev demokracije iz omejenega prostora – sfere politike (vidnejši dosežek 18. stoletja) –, na celotno družbeno in ekonomsko življenje.
6. V tem stoletju se pojavita glavni obliki hierarhije in izkoriščanja – moderna država in kapitalizem.
7. Utemeljitelj stoične filozofije Zenon se je zavzemal za suverenost moralnega prava posameznika, ob tem pa je poudarjal, da naj bi narava človeka oskrbela z instinktom socialnosti, ki preprečuje, da bi instinkt človekove samoohranitve tega zapeljal v egoizem. Če bodo ljudje dovolj preudarno sledili svojim naravnim instinktom, naj bi se (ne glede na meje) združili v tako imenovanem kozmosu, v katerem bo potreba po sodiščih ali policiji, po svetiščih ali po javnem čaščenju odvečna, prav tako pa tudi potreba po denarju, ki naj bi jo zamenjalo svobodno obdarovanje (Rizman 1986).
8. Vabilu na prvi balkanski anarhistični knjižni sejem, ki je potekal v Ljubljani med 27. in 30. marcem 2003.
9. Več o tem glejte v Rozman (1979a, 653–661).
10. Zgodovinski pregled razvoja anarhizma v regiji sploh še ni bil narejen, pač pa je tak oris mogoče sestaviti iz številnih parcialnih obravnav tematike. Za delne in površinske obravnave zgodovinskega razvoja anarhizma na območjih nekdanje Jugoslavije glejte deli Kesića (1976) in Indjića (neobjavljen manuskript).
11. Več o njegovi idejni transformaciji glejte v Most (1986).
12. O dejavnostih Johanna Mosta v Ljubljani lahko beremo v poročilu predsednika vojvodine Kranjske z dne 6. aprila 1871: »Takoj je stopil v zvezo s člani delavskega društva, katerim se je predstavil kot delavski agitator, ki je bil lani radi delavskega gibanja obsojen na štiri leta ječe, vendar je letos vsled amnestije že izpuščen. Sporočil je krožku, v katerega je vstopil, da potuje okrog po nalogu pariških revolucionarjev, da pridobi v sporazumu s prijateljem Scheuem delavski razred za nauk socialdemokratske univerzalne republike in da jih pripravi za akcijo, ki se v kratkem prične. Vlada se mora vreči, splošna glasovalna pravica vpeljati, sedanje posedujoče in vladajoče razrede v komunističnem zmislu odstraniti, na njihovo mesto pa postaviti vlado delavcev.« Več o tem glejte v Kristan (1927, 28, 29).
13. Fischerjeva (1979, 8) ugotavlja, da se osnovna razlika med obema strujama najbolje kaže v geslih – radikalnem »Skozi svobodo k izgradnji« in zmernem »Skozi izgradnjo k svobodi«. Zmerni naj bi percipirali izgradnjo in konsolidacijo delavskih organizacij kot osnovno nalogo, ki bo omogočila spremembo družbenih razmerij, medtem ko naj bi radikali priznavali pomen te naloge, vendar so postavili za temeljno obvezo in cilj samo spremembo družbenih razmerij. Medtem ko je večina radikalov verjela v kataklizmičen zlom starega sistema, ki bi se zgodil čez noč, so se zmerni pripravljali na daljši politični boj.

14. Razglas v časopisu *Die Zukunft*, še enem listu radikalne struje znotraj avstrijskega in posledično slovenskega delavskega gibanja. Več o tem glejte v Kristan (1927, 56).
15. Na osnovi pisave na kuverti, ki jo je prejel Verderber, je bil kot pošiljatelj osumljen Franc Železnikar, vendar je bil na sodni obravnavi aprila 1883 zaradi pomanjkanja dokazov oproščen.
16. Več o Železnikarjevi udeležbi med borci komune glejte v Fischer (1971).
17. Do ponovnih poskusov oživitve anarhistične agitacije v ljubljanskem delavskem društvu je prišlo s kratkim bivanjem Johanna Pischlerja v Ljubljani od oktobra 1885 do maja 1886, vendar se je to radikalno prebujanje kmalu končalo z vrnitvijo Karla Kordeliča, ki je društvo »nevtiraliziral« oziroma usmeril v zmerno smer. Več o tem glejte v Kermavner (1963, 33–41).
18. Njuno vztrajno odklanjanje socialnega vprašanja in nesposobnost detektiranja katastrofalnega ekonomskega položaja proletariata na Slovenskem je radikalnim delavskim izobraževalnim društvom omogočal, da so v zelo kratkem času v svoje vrste privabili velik del slovenskega delavstva.
19. Cf. Kermavner (1963, 405). Prekrivanje liberalizma in anarhizma je razumljivo, saj kljub temu da se danes anarhizem povezuje predvsem s skrajno levo politično opcijo – (z državnim) socializmom in celo s komunizmom –, mnogi anarhistični teoretiki vidijo njegovo glavno idejno ozadje ravno v liberalnih idejah 18. in 19. stoletja. Chomsky pogosto izpostavlja Wilhelma von Humboldta, Thomasa Paina in tudi Thomasa Jeffersona kot liberalne mislece, ki so se povsem približali anarhistični poziciji.
20. O teoretskih, epistemoloških in ne nazadnje metodoloških napotkih za tako proučevanje glejte v Kresal et al. (1975).

Literatura

- Bakunin, Mihail. 1986. Revolucionarni katekizem. V R. Rizman (ur.), *Antologija anarhizma*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Clark, John. 1978. What is Anarchism?. V J. R. Pennock in J. W. Chapman (ur.), *Anarchism: Nomos XIX*. New York: New York University Press.
- Dobriča, Pavel, Alenka Nedog–Urbančič, Milica Kacin–Wohinz, Štefka Zadnik, Ivka Križnar, Miroslav Luštek. 1969. *Oris kronologije delavskega gibanja na Slovenskem: 1867–1968*. Ljubljana: Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije.
- Dolhoff, Sam, ur. 1980. *Bakunin on Anarchism*. Montreal: Black Rose Books.
- Ehrlich, Howard J., ur. 1996. *Reinventing Anarchy, Again*. Oakland: AK Press.
- Ferenc, Tone, Jerca Vodušek Starič, ur. 1981. *Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem (1868–1980)*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Fischer, Jasna. 1971. France Železnikar in Pariška komuna. *Kronika* 19, 3, 158–162. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Fischer, Jasna. 1979. Radikalizacija delavskega gibanja v Sloveniji v osemdesetih letih 19. stoletja. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, VII, 35–36, 7–21.
- Fischer, Jasna. 1986. Johann Most in slovensko delavsko gibanje. V J. Most (ur.) *Anarhizem in komunizem – Kapital in delo*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Fremion, Yves. 2002. *Orgasms of History: 3000 Years of Spontaneous Insurrections*. Oakland: AK Press.
- Guérin, Daniel. 1970. *Anarchism: From Theory to Practice*. New York: Monthly Review Press.
- Guérin, Daniel, ur. 1997. *No Gods, No Masters, An Anthology of Anarchism*. Oakland: AK Press.
- Jeffs, Nikolai. 1998. All You Need is Love (Nasilje, emancipacija, pa tudi nekaj uvodnih besed ...). *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* XXVI/188, 9–42.
- Kermavner, Dušan. 1963. *Začetki slovenske socialne demokracije*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Kesič, Stojan. 1976. *Odnosi između radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine*. Beograd: Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju.
- Kresal, France, Janko Prunk, Alenka Nedog–Urbančič. 1975. *Proučevanje delavskega gibanja v Sloveniji 1918–1941*. Ljubljana: ČZP Komunist.
- Kristan, Anton. 1927. *O delavskem in socialističnem gibanju na Slovenskem do ustanovitve jugoslovske socijalno-demokratske stranke (1848–1896)*. Ljubljana: Zadržna založba.

- Lukšič, Igor in Jernej Pikalo. 2007. *Uvod v zgodovino političnih idej*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Malatesta, Errico. 1986. Anarhizem in oblast. V R. Rizman (ur.), *Antologija anarhizma*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Malatesta, Errico. 1995. *Anarchy*. London: Freedom Press.
- Marshall, Peter. 1993. *Demanding the Impossible – History of Anarchism*. New York: Harper Collins Publishers.
- Meltzer, Albert. 1996. *Anarchism: Arguments For and Against*. Oakland: AK Press.
- Most, Johann. 1986. *Anarhizem in komunizem – Kapital in delo*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Pateman, Barry, ur. 2005. *Chomsky on Anarchism*. Oakland: AK Press.
- Pikalo, Jernej. 2008. Mechanical Metaphors in Politics. V T. Carver in J. Pikalo (ur.), *Political Language and Metaphor: Interpreting and Changing the World*. London: Routledge.
- Rizman, Rudi, ur. 1986. *Antologija anarhizma*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Rocker, Rudolf. 1996. *Anarcho-Syndicalism*. London: Pluto Press.
- Rozman, Franc. 1979a. Delavsko gibanje v slovenskih časnikih v letih 1848–1871. *Teorija in praksa* 16, 5-6, 653–661.
- Rozman, Franc. 1979b. *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Založba Borec.
- Timm, Uwe. 1986. Ali ima anarhizem prihodnost. V R. Rizman (ur.), *Antologija anarhizma*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Vodovnik, Žiga, ur. 2004. *Ya Basta! – Ten Years of the Zapatista Uprising, Writings of Subcomandante Insurgente Marcos*. Oakland: AK Press.
- Zadnikar, Darij. 2004. Kronika radostnega upornišva. V J. Holloway, *Spreminjamo svet brez boja za oblast: pomen revolucije danes*. Ljubljana: Študentska založba.